

بررسی نقوش و اشکال پرنده در هنر ایران باستان

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۲/۱۲
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۲/۳

* الهه خسروی

چکیده: در ایران از دیرباز تا کنون گونه‌های بسیار متنوعی از پرندگان زیست می‌کنند که می‌توانسته‌اند منبع الهام و یا تقلید هنرمندان و ساکنان تمدن‌های کهن ایران در تصویر کردن پرنده بر روی ظروف باشند. هم‌چنین باور مردمان نسبت به پرندگان و اسطوره‌های مربوط به آنها می‌توانسته در این امر نقش ایفا کند. با توصیف و بررسی این نقوش در تمدن‌های کهن ایران و دوره‌های تاریخی قبل از اسلام، این که کدام یک از پرندگان با توجه به آثار موجود، بیش از سایر پرندگان تصویر شده‌اند، مطمع نظر است. همچنین بررسی این که شیوه هنرمندان در تصویر کردن پرنده در طول تاریخ چقدر به طبیعت نزدیک بوده است.

واژگان کلیدی: هنر ایران باستان، اساطیر، پرنده، طبیعت

◆ مقدمه

پرندگان اساطیری ایران مرغان همه به دشمنی دیوان آفریده شده‌اند (بندهش)

◆ چمروش

همراه با سیمرغ دانه‌های گیاه (گئو کرن) را جمع‌آوری و به مکان تیشتر می‌برد، آب همراه با دانه‌ها به صورت باران بر زمین جاری می‌شد. هنگامی که ایرانیان مورد تعرض تورانیان قرار می‌گرفتند، مأموریت می‌یافت به ایرانیان کمک کند. (آنگاه چمروش از فراز بلندترین کوه‌ها به پرواز در می‌آید و غیر ایرانیان را مانند پرنده‌ای که دانه را از زمین جمع می‌کند به منقار می‌کشد). (کوه نور، ۱۳۸۴، ۸۴)

◆ مرغ اشو - زوشت یا مرغ مذهبی جغد

اوستا را حفظ است و زمانی که آن را می‌خواند، شیاطین به وحشت می‌افتند. هنگامی که پیروان زرتشت ناخن خود را می‌چینند، چنین می‌گویند:

ای اشوزشت این ناخن‌ها را به تو عرضه می‌کنیم، ندیم به تعداد آنها برای تو پسر. و دشته، تیر و کمان نیز فراهم آید تا علیه دیوان مازندران به کارگیری. اگر کسی

بشر از روزگاران کهن به پرندگان مانند دیگر حیوانات توجه داشت و اعتقادات و باورهایی درباره هر یک از این گونه، در بین جوامع مختلف شایع بود. بعضی از اقوام معتقد بودند که روح پس از مرگ به شکل پرنده خاصی و (بیشتر شاهین) در آسمان‌ها به پرواز در می‌آید. از این رو، این پرنده حالتی الهی و مقدس می‌یافت و نقش آن بر آثار مختلف ترسیم می‌شد. کشتن و آزار رساندن به چنین پرندگانی حرام بوده است. از این رو، با این تصور این موضوع را بررسی می‌کنیم که تصویر پرندگان نقش شده بر آثار سفالین و یا دیگر دست ساخته‌ها، در تمدن‌های کهن و دوره‌های تاریخی ایران (هخامنشی تا پایان دوره ساسانی)، گذشته از این که متأثر از پرندگان موجود در طبیعت آن مناطق بوده است؛ همچنین باورهای مردم آن روزگار در خصوص پرندگان اساطیری نیز، در نقش کردن آنها و ساختن احجام به شکل پرنده، مؤثر بوده است. علاوه بر آن انتظار می‌رود، با توجه به این که "عقاب" در ایران به صورت بومی زندگی می‌کرده و در اساطیر و باورها نیز از جایگاهی ویژه برخوردار بوده است، بیش از سایر پرندگان تصویر شده باشد. در انتها نیز، واقع‌گرایی هنرمند ایرانی در خصوص استفاده از این نقشمایه مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

* کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشگاه هنر axu.sign@gmail.com

این دعا را بخواند، شیاطین به لرزه در می‌آیند و به ناخن‌ها دست پیدا نمی‌کنند. اما اگر کسی این دعا را نخواند، شیاطین و جادوگران ناخن‌ها را مانند تیر علیه اشو زشت به کار می‌برند و او را از پا در می‌آورند. از این رو وقتی دعای لازم خوانده شد، اشو زشت ناخن‌ها را می‌خورد تا ارواح پلید به آنها دست نیابند. (کوه نور، ۱۳۸۴، ۸۶)

آن کس که به پارسایی جفتی از این پرنده را به مزدپرست بدهد چنان است که گویی کاخی صد ستون به او داده است. "خروس به دشمنی دیوان و جادوان آفریده شده است، با سگ همکار است. چنین گوید به دین که از آفریدگان مادی آن دو، سگ و خروس، از میان بردن دروج با سروش یارند." (بهار، ۱۵۳، ۱۳۸۰)

خروس آتش بهرام را قداست می‌بخشد.

رُخ

در بین ایرانیان و اعراب، پرنده افسانه‌ای خورشید با نیرویی شگرف و دشمن مارمولک‌ها.

گریشپت

پرنده عجیبی که سخن گفتن را می‌دانست و مأموریت داشت آیین اهورا مزدا را در سراسر زمین بگستراند. و مردمان را از سرمای بسیار شدید و قریب الوقوع محافظت کند.

کَمَک

دیو خشکسالی - پرنده بسیار بزرگی است که بر زمین سایه می‌افکند و مانع بارش باران می‌شود تا رودخانه را بخشکاند. آدمیان و حیوانات را مانند دانه و حبوبات می‌خورد. گرشاسب با کمان خود در مدت هفت شبانه روز او را کشت. (کوه نور، ۷۳، ۱۳۸۴)

کلاغ

"مرغان همه زیرک‌اند و کلاغ از همه زیرک‌تر است." (بهار، ۱۵۲، ۱۳۸۰) ایرانیان قدیم به پر کلاغ با احساس ترسی آمیخته به خرافات می‌نگریسته‌اند. آنان می‌پنداشتند که پر کلاغ برای آنان فرونیکیبختی به همراه می‌آورد. تشریف یافتگان به کیش مهر از هفت مرحله می‌گذشتند، نماد مرتبه اول کلاغ بود و اعضای این مرتبه ماسک کلاغ به چهره داشتند. و کلاغ را پیکی مقدس و فرشته میانجی بین خدایان و مردمان می‌دانستند. و هنوز در میان ایرانیان کلاغ خوش‌خبر است.

خروس

خروس در اوستا «پردرشن» و در پهلوی «پینش داخشک» به معنی نشان دهنده نخستین است. اوست که در سپیده دم فجر را نوید می‌دهد و دیو ظلمات را می‌راند. و مردم را به برخاستن و عبادت و کشت و کارفرما می‌خواند. سروش فرشته شب زنده دار او را گماشته تا بامدادان بانگ بردارد و مردم را به ستایش خداوند فرا بخواند. سحرخیزی در نزد مزدیسینان بسیار ممدوح و از فضایل بزرگ شمرده می‌شود. از این جهت خروس در نزد آنان مقدس و خوردن گوشت آن حرام است. اهورا مزدا به زرتشت می‌گوید:

طاووس

معنای سمبلیک طاووس، "تزیینات، تجمل، تکبر، جلال و شکوه، خود بینی، رستاخیز، زندگی توأم با عشق، زندگی درباری، زیبایی، سلطنت، شأن و مقام، شهرت، غرور دنیوی، فناپذیری و مورد ستایش همگان است. در باورهای قومی و اساطیری طاووس نابود کننده مار است. از این رو آن را عامل حاصلخیزی زمین دانسته‌اند. در نفرین‌ها سوگندهای کفرآمیز از این پرنده یاد می‌شده است. موضوع نقش بعضی مهرهای ساسانی و نقاشی‌های اسلامی بوده است." (دادور، ۱۳۸۱، ۱۴ و ۱۱۵)

همای، هوماک

مرغ افسانه‌ای شرق - موجود خستگی‌ناپذیری که مدام در حال پرواز است و هرگز در جایی استراحت نمی‌کند. وی را مبارک دانسته و اگر سایه او بر کسی افکنده شود، آن شخص تاج شاهی بر سر خواهد گذاشت.

عقاب (شاهین)

در اساطیر دارای یک معنا هستند و در آثار بدون تمایز بررسی می‌شوند. این دو را به خاطر رنگ قرنیه‌های چشمشان تقسیم‌بندی کرده‌اند. در چشمان عقاب عنبیه زردرنگ مانند حلقه‌های اطراف قرنیه سیاه را فرا گرفته و این یکی از بارزترین تفاوت‌های آن با شاهین است. شاهین را به جز از چشم سیاه، از شیار یا دندان‌های که در نیم نوک بالا و خط سیاه سبیل مانند در دو طرف صورت که جلو و زیر چشم را فرا گرفته هم می‌توان شناخت. در بندهش فصل ۲۴ بند ۱۱ آمده است که نخستین پرنده‌ای که آفریده شد عقاب بود. اما این مرغ برای این جهان به وجود نیامد. "پرنده خورشیدی در قله درخشان می‌زید. در بلند آسمان پرواز می‌کند و بر خلاف مار، نماد آسمان و خورشید است. تصویر عقاب که ماری را به چنگال گرفته یا در منقار دارد، تصویری عالم‌گیر است. این تصویر نماد پیکار قدرت‌های آسمانی با نیروهای دوزخی و تضاد میان روز و شب و آسمان و زمین و خورشید است." (دوبوکور، ۱۳۷۳، ۵۸) عقاب مظهر برتری و فرمانروایی در آسمانهاست. مبین ادامه زندگی و مقاومت در

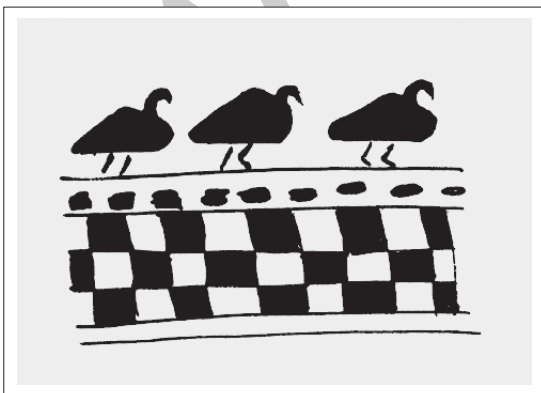
به طور کلی می‌توان گفت نقش پرندۀ مفهوم بسیاری به دنبال دارد و سمبل‌های جهانی نشان برتری ارواح، مرگ، صعود به بهشت، توانایی جهت ارتباط با خدایان و یا ورود به طبقه بالاتری از آگاهی و تصورات است.

◆ سیمرغ

در اساطیر ایران سلطان پرندگان سیمرغ بالای درخت بزرگ و تناوری به نام گنوکرن زندگی می‌کند و هر گاه از روی درخت بلند شود و به پرواز در می‌آید، برگ‌ها و شاخه‌های آن درخت به هر سو افکنده می‌شود. پرندۀ نیرومند دیگری به نام کمروش یا چمروش در همان درخت می‌نشند. سیمرغ پدرخوانده زال است. او سه بار شاهد ویرانی دنیا بوده و از تمام علوم ادوار آگاهی دارد. از این رو نماینده خدای خدایان است. "منقارش چون منقار عقاب کلفت و صورتش چون صورت آدمیان است. فیل را به آسانی در رباید و از این رو به «پادشاه مرغان» شهرت یافته است. مرغی است ایزدی، برخی نظر داده‌اند که این مرغ، فرشته نگهبان یا «توتم» قوم سکا (خاندان رستم) محسوب می‌شده است. دلیل دیگری که بر این ارتباط ارائه شده، این است که برخی جایگاه سیمرغ را کوه «پارسن» در سگستان (سیستان) نام برده‌اند. گاهی عنقا بر سیمرغ اطلاق شده است. (باحقی، ۱۳۷۵، ۲۶۶) در بندهش سیمرغ پرندۀ ای است که با پستان بچه را شیر می‌دهد.

◆ پرندۀ در هنر تمدن‌های پیش از تاریخ ایران

تصاویری از انواع پرندگان نقش زده شده در سفالینه‌های تپه سیلک این تمدن متعلق به دورۀ نوسنگی می‌باشد و شامل دو تپه نزدیک به هم (تپه شمالی و جنوبی) می‌باشد. در این دو تپه، پنج طبقه دورۀ تمدنی از اواخر هزاره ششم قبل از میلاد تا هزاره اول قبل از میلاد وجود دارد.

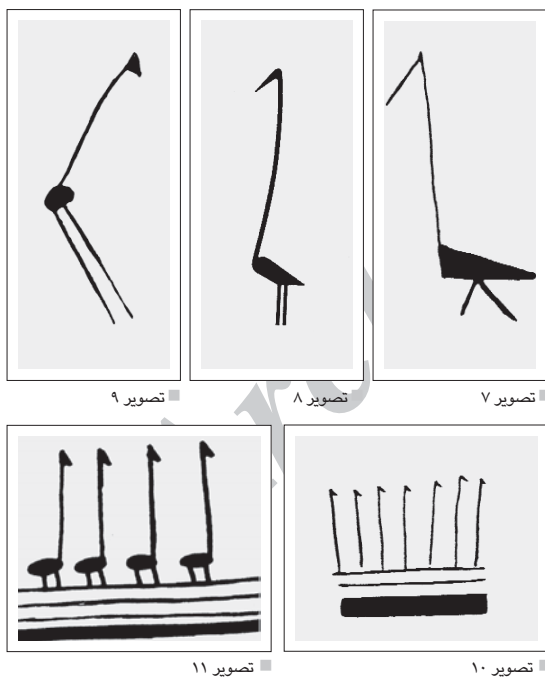
تصویر ۱

۱- هزاره ۴ ق. م - دقت در فرم بدن - شباهت ظاهری با غاز، سرها رو به پایین و پاها در حال حرکت.

قبال حوادث نابودکننده ناشی از توفان است. عقاب به مناسبت این که در آسمان‌ها می‌زید و در رفیع ترین قله کوه‌ها آشیانه دارد مظهر خدای آسمان و قدرت سماوی است. (ملکزاده بیانی، ۱۳۶۲، ۶۶ و ۶۰) معانی سمبلیک عقاب عبارت است از: "بینایی، تفکر، خرد، سکوت، شب، پیام‌رسان، جادوگران، جانور گوستخوار، روح و...". (جایز، ۱۳۷۰، ۳۶ و ۳۷) در ایران قدیم شاهین، مرغی خوش یمن و مقدس به شمار می‌رفته و در افسانه‌های باستانی به عنوان مظهر آسمان نموده شده است ... عقاب از راسته شکاریان است. که چون بال گشاید به سه متر می‌رسد، پرندۀ ای است تیز بانگ و بلند آشیان، سبک پر، ستبر نوک، سهمگین چنگال، که بیش از صد سال زیست کند. شاهین با نام‌های دال، شاهباز و... نیز نامیده شده. و در توانایی سرآمد پرندگان است و از این رو نیز به دلیل شکوه و تقدس خود به شاه مرغان شهرت یافته است. در اساطیر ایرانی نیز شاهین (عقاب) جایی مخصوص دارد. در افسانه‌های آفرینش به عنوان بیک خورشید معرفی شده که در کشتن گاو نخستین با مهر همکاری کرد. در برخی توصیفات اهورا مزدا به سر عقاب تشبیه شده که شاید مقصود همان سیمرغ اوستا باشد. در قدیم شهرها را به صورت پرندگان و اشیاء می‌ساختند، چنانکه شهر شوش به صورت باز (شاهین) و شوشتر به صورت اسب ساخته شد. (باحقی، ۱۳۷۵، ۲۷۱) در باورهای اساطیری و قومی عقاب، سلطان پرندگان، تنها پرندۀ ای که قادر است به خورشید خیره شود و کنایه از حقیر شدن عظمت دنیا است ... و علامت امپراطوری ایران است. در دورۀ هخامنشی پرواز عقاب به فال نیک گرفته می‌شد و از این رو، پرچی زرین با نقش عقاب همواره در پیشاپیش سپاهیان هخامنشی با شکوه و جلال در اهتزاز بوده است. در هنر پارت و ساسانی عقاب نشانه خدای آفتاب (میترا) بوده است. در بشقاب سیمینی از زمان ساسانی در موزۀ ارمیتاژ نقش عقابی را نشان می‌دهد که زنی را در بر گرفته و عده‌ای از محققین آن (زن) را آناهیتا می‌دانند. (دادور، ۱۳۸۱، ۱۱۰ و ۱۱۱) نقش شاهین نشانه برتری و حمایت و مظهر خدای توانایی می‌باشد. در عیلام نقش شاهین کاملتر شده و گسترش یافته و مظهر خدای اینشوشیناک قرار گرفته است. خدای حامی شوش که تمام ساکنان حدود پادشاهی عیلام خود را تحت حمایت او می‌دانند. شاهین با بال‌های گشوده مظهر حمایت الهی است. خدای حامی نه تنها انسان‌ها را مورد نظر دارد بلکه حیوانات وحشی و اهلی را در پناه قدرت نگهبانی می‌کند. در نقوشی که شاهین در حال پرواز است چنین به نظر می‌رسد که تمام موجودات زمینی را تحت نفوذ خود درآورده است. لذا در این مورد این پرندۀ قوی نشانه تفوق و حمایت بر امور دنیای خاکی می‌باشد. (م. بیانی، ۱۳۶۲، ۱۲ و ۲۰)

پرنندگان شکاری و احتمال قوی عقاب می‌باشد.
 ۵- نهصد ق. م- به یقین می‌توانیم آن را شاهین بنامیم. این پرنده در سراسر فلات ایران به صورت بومی زیست می‌کند. سر تیره، سینه فراخ، دم نسبتاً بلند و بال‌های شکسته از مشخصات این پرنده است شاه‌پرهای سینه و بال به شکل خطوط کلفت تصویر شده‌اند.
 ۶- نیم‌رخ یک جانور عجیب - سر و گردن و بال با هیبت پرنده و پای عقب و دست‌های جلو که می‌توان آن را پای پرنده نیز فرض کرد، و این قسمت از بدن با چند پیچ و خم ساده شبیه بدن یک چهار پا نقش شده است. سر و نوک پرنده را می‌توان به کلاغ یا لاشخور تشبیه کرد. با مقایسه این چند تصویر در می‌یابیم که هنرمند سیلک در هزاره چهارم ق. م در ترسیم فرم پرنندگان بیشتر به طبیعت توجه می‌کرده است.

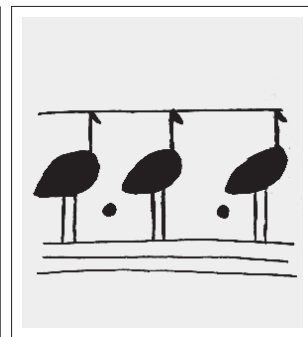
♦ تصاویری از انواع پرنندگان نقش‌زده شده در سفالینه‌های شوش آثار شوش به هزاره چهارم ق. م، برابر با اواخر دوره تپه قدیمی سیلک مربوط می‌شود.

تصویر ۲

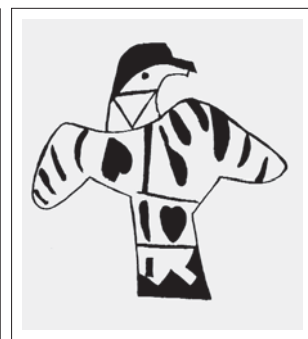
تصویر ۴

تصویر ۲

تصویر ۶

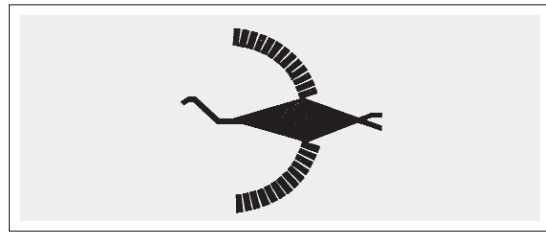

تصویر ۵

۷ تا ۱۱- هنرمند شوش سعی در نشان دادن حرکات یا نماهای مختلفی از یک پرنده گردن دراز داشته است. نام پرنده را به علت بلند بودن گردن اغلب پرنندگان آبی نمی‌توان مشخص کرد، اما می‌توان گفت که حواصیل تنها پرنده آبی گردن درازی است که به طور بومی در منطقه خوزستان زندگی می‌کند.

۲- هزاره چهارم ق. م - شبیه به میش مرغ با خطوط نرم تصویر شده‌اند.
 ۳- هزاره چهارم ق. م، پرنندگان در نهایت سادگی و ایستایی تصویر شده‌اند.
 ۴- هزاره چهارم ق. م، با در نظر گرفتن فرم منقار و کوتاه بودن گردن و ضخامت بال‌ها و کوتاهی دم در زمره

تصویر ۱۶- مربوط است به هزاره سوم ق. م. پرنده ای شکاری تصویر شده است. دقت و ظرافت در اینجا جای خود را به ضخمتی خطوط داده است. هنرمند شوش از خطوط افقی و عمودی ساده در نقش کردن پرنده به پرداختن به فرم رسیده و بیشتر نقش پرندهگان آبی را می بینیم.

تصویر ۱۲

♦ تصاویری از انواع پرندهگان نقش زده شده در سفالینه های تپه گیان

تصویر ۱۹

تصویر ۱۸

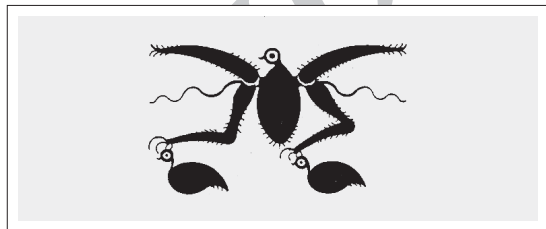
تصویر ۱۷

۱۷- مربوط است به هزاره سوم ق. م بر روی کوزه های سفالین، که در موزه بریتانیا نگهداری می شود. چهار پرنده در دو ردیف پشت به پشت هم قرار گرفته اند و در انتها پرنده های دیگر در وسط پرندهگان ردیف دوم قرار گرفته. فضای سر توخالی و چشم ها با لکه های سیاه مشخص شده اند و نوک های کوتاه دارند.

۱۸- یک بدن با دو سر نقش شده است که احتمالاً پرنده های پشت پرنده جلویی است، بدن کاملاً پر شده و سرها تو خالیست و چشم ها با خط نشان داده شده اند. بر پشت بدن تک بالی کشیده شده توخالی، و خطوطی به عنوان پر و پره های انتهای بدن سه شاخه و به طرف پایین است.

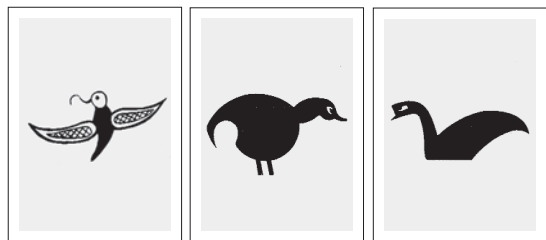
۱۹- پنج پرنده به گونه ای تصویر شده اند که به نظر می رسد روی هم ایستاده اند و بدن هایشان با یکدیگر شکلی شبیه برگ های گیاهی را به وجود آورده است. از پایین سر پرنده سوم و پنجم به طرف روبرو و بقیه پایین است، چشم ها با خط تصویر شده اند مثل این که چشم ها را بسته اند. بدن آنها کاملاً با رنگ پر شده ولی سر هایشان تنها با خطوط محیطی مشخص شده است.

۱۲- پرنده را در در حال پرواز می بینیم. تنه و سر پرنده از نمای نیم رخ و نیز بال ها و دم پرنده تمام رخ تصویر شده اند. پرندهگان در حین دور زدن بال ها و دم خود را اینگونه نگاه می دارند. دسته ای از پرندهگان در چند ردیف به دنبال هم در دیواره درونی کاسه ای نقش شده اند و چنین به نظر می رسد که پرندهگان دور کف کاسه در حال چرخیدن اند.

تصویر ۱۳

۱۳- سر کوچک و تنه سیاه که برای نشان دادن بافت پرزها کنگره دار شده است. پاهای پرنده به طرز اغراق آمیزی بزرگ و قوی نشان داده شده اند و مانند بدن پرنده دارای پرزاند. برای نشان دادن شاه پرها از خط های کوتاهی استفاده شده است. از زیر بال ها دو خط مارپیچ بیرون آمده است، که نمی توان قطعاً گفت که چیست ولی شکل خطوط سطح آب را به ذهن متبادر می کند و احساس این که بقیه بدن در زیر آب است. دو پرنده کوچکتر در زیر دو بال پرنده نقش شده اند، پنجه های پرنده مقتدرانه بر سر این دو مرغ کوچکتر، که از فرم سر مشخص است که جوجه های خودش هستند، قرار گرفته است.

تصویر ۱۶

تصویر ۱۵

تصویر ۱۴

۱۴- پرنده، روی ظرف سفالی و شبیه به مرغابی تصویر شده است.

۱۵- مرغابی در لحظه ای تصویر شده است که خود را باد کرده و پره های خود را باز کرده است.

تصویر ۲۰

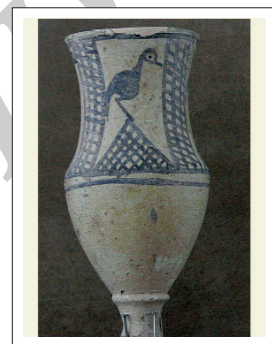
۲۰- هزاره ۳ ق. م. طراح قسمت‌های مختلف یک پرندۀ شکاری را به خوبی می‌شناخته است و این پرندۀ را می‌توانیم عقاب بنامیم.

تصویر ۲۱

تصویر ۲۲

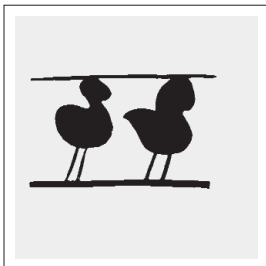

تصویر ۲۳

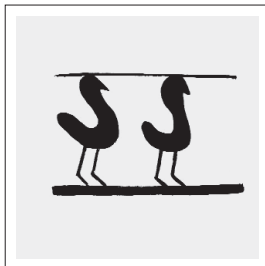
مردمان اصلی فلات نفوذ کرده بود. کوه مثلثی شکل که رأس در بالا و قاعده آن موازی خط افق باشد نماد و مظهر تراکم و وحدت آسمان به کثرت زمین و پلی میان زمین و آسمان است. به طور کلی در تصویر پرندگان تپه گیان حتی با اختلاف دو یا سه هزار سال از هم، وحدتی را در نقش کردن سر پرندگان می‌بینیم.

♦ تصاویری از انواع پرندگان نقش زده شده در سفالینه‌های تپه حصار

همزمان با به وجود آمدن تمدن‌های داخل فلات در نزدیکی شهر دامغان تمدنی به نام حصار شکل گرفت. سفالین‌های این تمدن اغلب زرد یا قرمز و نقوش آن سیاه و یا قهوه‌ای‌اند. در هزاره سوم دوره اول مهاجرت آریایی‌ها به این مکان صورت گرفت. پس قبل تر از نقاط دیگر این قوم دست از سفالینه منقوش کشیده و به سفالینه‌های خاکستری و سیاه یکدست روی آوردند. در نیمه دوم هزاره دوم این تمدن با ورود گروه دوم اقوام آریایی، کاملاً از بین رفت.

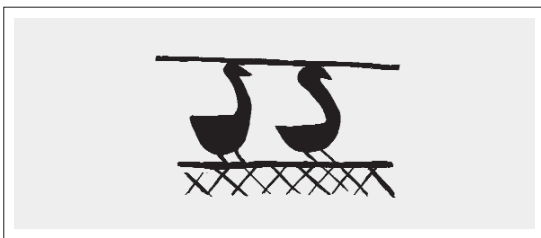
تصویر ۲۵

تصویر ۲۴

۲۴- هزاره چهارم ق. م - شبیه به مرغان خانگی - از ایستایی درستی بر خوردار نیستند. سر و تنه و دم این پرندگان به نظر می‌رسد که با یک حرکت قلم رسم شده‌اند. و پاها با دو حرکت به صراحت نقش شده‌اند.

۲۵- در این تصویر مربوط به هزاره چهارم ق. م. فرم بدن جمع و جورتر نسبت به پرندگان تصویر ۲۴ ترسیم شده است و دم به پشت گردن متصل شد است و یکی از پرندگان فاقد دم است. فرم‌های اصلی تنه و سر از دو بیضی شکل گرفته‌اند که با گردنی کوتاه به هم متصل شده‌اند. وضعیت پاها مانند شکل قبل نیست.

تصویر ۲۶

۲۱- مربوط به هزاره ۴ ق. م پرندگان تصویر شده شباهت زیادی به کلاغ دارند.

۲۲- هزاره دوم ق. م - پرندۀ ای را می‌بینیم که بر فراز مثلثی که می‌تواند نماد کوه باشد نقش شده است و منقاری کوتاه دارد و چشمی درشت و پرهای انتهای بدن به سمت پایین است. پرندۀ در اینجا با طراحی قوی و بسیار ظریف نقش شده است. پاهای پرندۀ در اینجا با تفاوت دوهزار سال از ظرف قبلی یکسان تصویر شده‌اند. ۲۳- ۱۴۰۰ تا ۱۸۰۰ ق. م. نیم تنه پرندگانی در ردیف اول نزدیک به لبه ظرف نقش شده‌اند و سرها کاملاً به نمونه‌های قبلی شبیه‌اند. بدن‌ها توپر و چشم‌ها خالی از رنگ و سرها به سمت روبرو است. در ردیف پایین ردیفی از پرندگان قرار دارند که در جهت عکس پرندگان ردیف بالا قرار گرفته‌اند و سرشان به سمت پایین است و مانند ظرف قبلی پرندگان در این ردیف روی کوه قرار گرفته‌اند. کمی پایین تر در جهت مخالف و هم جهت با پرندگان ردیف اول دوباره پرندگانی نیم‌تنه نقش شده‌اند. در اواخر هزاره دوم گیان نه‌آوند بر ظروف پرندگان را بر فراز کوه‌ها می‌بینیم. نقش پرندگان با کوه رنگ و بویی آریایی دارد. فرهنگ آریایی در اواخر هزاره دوم در تار پود

۲۹- تصویر عقاب که ماری را به چنگال گرفته یا در منقار دارد، نماد پیکار قدرت‌های آسمانی با نیروهای دوزخی و تضاد میان روز و شب و آسمان و زمین و خورشید است.

۳۰- نمونه دیگر استفاده شکل پرنده به عنوان صفحه بازی است که شبیه به عقاب است. بدن از روبرو و سر از نیم‌رخ تصویر شده و در بعضی از این صفحه‌ها جای پرها سوراخ شده است.

۳۱- در جیرفت تنها نقشی که از پرنده تاکنون بدست آمده نقش عقاب است و در پرداختن به پرنده به طبیعت توجه شده و چشمان پرنده درشت و باز نشان داده شده است.

◆ نمونه‌هایی از دیگر تمدن‌های باستانی ایران

تصویر ۲۳

تصویر ۲۲

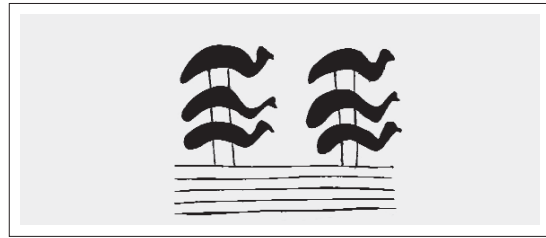

تصویر ۲۴

تصویر ۲۵

۲۶- هزاره ۴ ق. م - شکل تنه مانند یک نیم دایره نقش شده و خط گردن در راستای قوس سینه به بالا کشیده شده. سر را نیز می‌توان به یک نیم دایره کوچک‌تر تشبیه کرد. و فرم پا در راستای این کشیدگی‌ها به جلو متمایل است.

تصویر ۲۷

۲۷- هزاره ۴ ق. م. شاید تحت تأثیر نقوش سیلک بوجود آمده است. (تصویر ۲، نقوش سیلک)
نقوش پرنندگان بر سفالینه‌های تپه حصار از نیم‌رخ نقش شده‌اند. روانی و سادگی فرم‌ها نیز مشهود است.

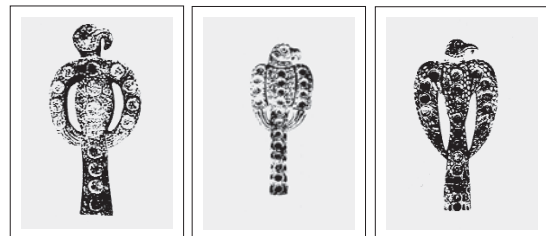
◆ تصاویری از انواع پرنندگان نقش زده شده در آثار تمدن جیرفت

تمدن تازه کشف شده هلیل رود واقع در جیرفت به هزاره سوم ق. م بر می‌گردد و باستان‌شناسان با نمونه‌هایی تا هزاره ۴ ق. م نیز برخورد کرده‌اند. نمونه‌ها با توجه به حفاریات جدید آورده شده‌اند و درستی آنها در حال بررسی می‌باشد.

تصویر ۲۸

۲۸- از هزاره ۳ ق. م پرنده نشان داده شده بر وزنه سنگی شاهین است. در سمت چپ بالای سر ازدها پرنده ای را در حال پرواز رو به پایین می‌بینیم که باز هم سر آن شبیه عقاب است. در هر دو شکل بدن از روبرو و سر از نیم‌رخ تصویر شده است.

تصویر ۳۱

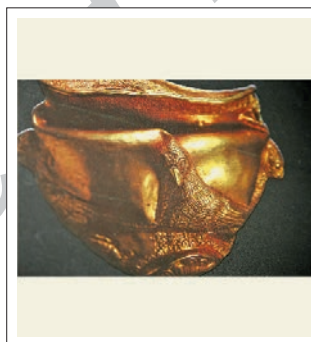
تصویر ۳۰

تصویر ۲۹

۳۲- زنگوله‌های مفرغی ازعمارلو مربوط به هزاره اول ق. م.
 ۳۳- هزاره اول ق. م - سفال سیاه - ساوجبلاق - شبیه به اردک است.
 ۳۴- هزاره ۵ ق. م - جیران تپه نظر آباد - به خاطر گردن و منقارش شبیه پرنده است و با این که بسیار انتزاعی ترسیم شده در حال پرواز به نظر می‌آید، به خاطر بدن که به شکل شانه ترسیم شده
 ۳۵- هزاره ۵ ق. م - اسماعیل آباد قزوین - پاهای بلندشان یادآور لک لک است.

تصویر ۲۶

تصویر ۲۸

تصویر ۲۷

تصویر ۲۹

۳۶- آذربایجان - نیمه هزاره سوم ق. م - عقاب با بدن از روبرو و سر از نیم‌رخ. این تصویر کاملاً شبیه به پرندگان نقش شده بروی پلاک سنگی درجیرفت است (تصویر ۲۸) و از نظر زمانی هم همزمان‌اند.
 ۳۷- بخشی از یک ظرف از خمیر لاجورد - زیویه مربوط به هزاره ۱ ق. م به شکل عقاب مجسم شده و تمام پرها با جزئیات ترسیم شده و چشم‌ها درشت و تو خالی مجسم شده‌اند.
 ۳۸- بر روی جام طلای کوچک مارلیک از اواخر هزاره ۲ ق. م و اوایل هزاره ۱ ق. م، سر عقاب بیرون آمده و به شکل کاملاً طبیعت‌گرایانه نوک - چشم‌ها و پرهای عقاب مجسم شده.

۳۹- مارلیک، از جنس طلا مربوط به اواخر هزاره ۲ و اوایل هزاره ۱ ق. م مشهور به جام افسانه زندگی. تصویر پرندگانی (لاشخور) را می‌بینیم که در حال خوردن قوچی هستند. منقارهای خمیده، پاهای قوی و بسیار طبیعت‌گرایانه تصویر شده‌اند حتی در پنجه‌ها. در قسمت پایین‌تر پرنده‌ای را می‌بینیم کاملاً شبیه به عقاب نقش شده بر پلاک سنگی جیرفت که بدن از روبرو و سر از نیم‌رخ است و در شکل سر و نوک و چشم‌ها کاملاً شبیه به نمونه جیرفتی است.

پرنده در هنر دوره‌های تاریخی قبل از اسلام

هخامنشی

تشکیل امپراطوری هخامنشی به دنبال انقراض فرمانروایی ماد توسط کوروش در سال ۵۵۰ ق. م نقطه عطفی در تاریخ ایران باستان به شمار می‌رود. با به سلطنت رسیدن داریوش اول در ۵۲۲ ق. م عصر نوینی در تاریخ آغاز گردید که عصر پارسی نام گرفته است و هنر خاص هخامنشی به نقطه اوج خود می‌رسد. در ترسیم و تجسم پرندگان در دوره هخامنشی به جزئیات دقت شده ولی خود اشیا انتزاعی و تزئینی‌اند و بیشتر از نقش عقاب به عنوان نماد اقتدار و قدرت و پرندگان آبی به خصوص مرغابی استفاده شده است.

تصویر ۴۰

تصویر ۴۵

تصویر ۴۶

تصویر ۴۷

۴۵- پلاک با نقش عقاب از خمیر لاجورد از تخت جمشید این عقاب از روبرو ترسیم شده و سر از نیمرخ است (هوروس مصری)
 ۴۶- تصویری از نشانه قدرت - یکی از سر ستون‌های تخت جمشید، که به صورت سمبل عقاب شیر نمایان است.
 ۴۷- ظرف از طلا- عقاب - بدن، سر و چنگال‌ها از نیمرخ و بال و پرها از روبرو نشان داده شده‌اند با دقت در جزئیات.

۴۰- این اثر توسط هیئت علمی مؤسسه علمی شیکاگو از دو اتاق خزانه تخت جمشید کشف گردید. بشقاب پایدار از سنگ گرانیت با کتیبه‌ای به خطوط میخی عیلامی بابلی، پارسی باستان و هیروگلیف به نام خشایارشا است. کتیبه در زیر بشقاب در امتداد انتهای گردن قوها به صورت افقی حک گردیده است (صدر، ۱۰۸، ۱۳۸۰)
 گردن قوها از زیر بشقاب به سمت لبه آمده و سرها به لبه ظرف قرار دارد و اینطور به نظر می‌رسد که بر لب ظرف در حال آب خوردن‌اند. شکل سرها کاملاً طبیعت‌گرایانه است.

تصویر ۴۲، ۴۱

تصویر ۴۳

تصویر ۴۴

۴۱ تا ۴۴- پیکره مفرغی عقاب از رودبار گیلان - پیکره این عقاب مفرغی که سرش را رو به پایین گرفته، بسیار طبیعت‌گرانه مجسم شده و در قسمت بال‌ها و دم پرنده، پرها را به طور مشخص و مجزا می‌بینیم. البته این عقاب در قسمت وسط سر دارای یک شاخ است و کمی عقب‌تر دو شاخ و در مجموع سه شاخ دارد و در قسمت گردن دارای یال است و با این اوصاف می‌تواند یک شیر دال (عقاب شیر) باشد و نمادی از قدرت ۴۷.

همین پایه ثابت شده است. عقاب با سینه‌ای ستبر و گردنی افراشته ایستاده. شکل بال‌ها نیز کاملاً بال‌های عقاب را در حالتی که بسته است نشان می‌دهد و چیزی شبیه به طوق نیز به گردن دارد.

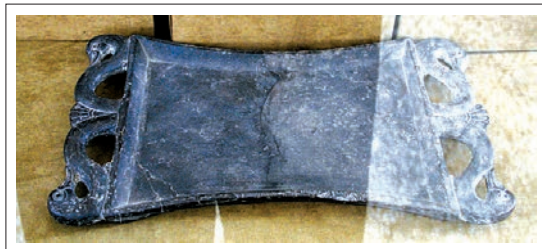

تصویر ۵۲

۵۲- در طرف مقابل این طبیعت‌گرایی از این دوره پیه سوزی مفرغی را داریم که از شوش به دست آمده و به صورت انتزاعی فرمی شبیه به پرندۀ را دارد.

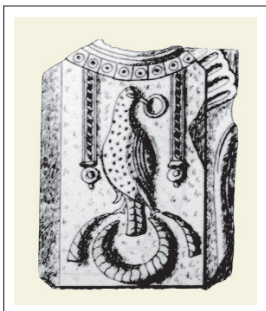
تصویر ۴۸

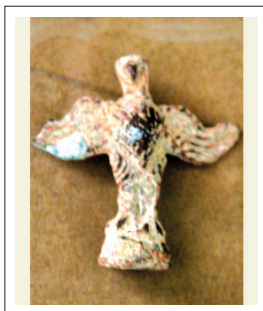
تصویر ۴۹

اشکانی

آثار و شواهد باستان‌شناسی از دوره اشکانی بسیار اندک است.

تصویر ۵۴

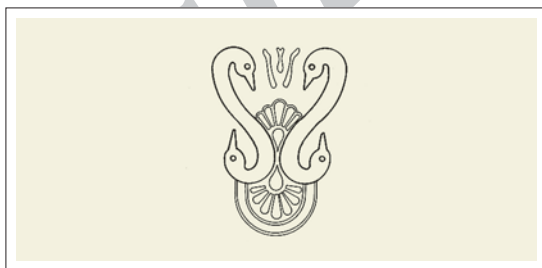
تصویر ۵۳

۵۳- پلاکی از جنس مفرغ که شاهینی است که بال‌هایش را گشوده و بدن و سر هردو از روبرو مجسم شده و شکل پرها و سینه ستبر، پاهای نیرومند و پنجه‌های قوی شاهین به خوبی مجسم گردیده است.

۵۴- کنده‌کاری نقش عقاب بر روی سینه پیکره‌ای از دوره اشکانی که از خوزستان کشف گردیده است.

ساسانی

هنر ساسانی آمیزه‌ای از هنر شرق کهن و دوران هلنیستی با روح ایرانی بود. هنری زنده و پویا که منطقه قلمرو وسیعی از شرق دور تا سواحل اقیانوس اطلس را در بر می‌گرفت. تمدن اسلامی وارث واقعی هنر ساسانی بود که مفاهیم آن را اقتباس و زندگی تازه‌ای به آن بخشید و با بهره‌گیری از قواعد زیبایی‌شناختی کهن و شمایل‌نگاری آن را تجدید و احیاء نمود و موجب گسترش آن به سایر نواحی گردید. (صدر، ۱۳۸۱، ۱۱۲)

تصویر ۵۰

۴۸، ۴۹، ۵۰- تجسم سرپرنده برای تزیین سینی سنگی سر مرغابی طبیعت‌گرایانه کار شده ولی شکل بدن بصورت انتزاعی از گردن به صورت انحنایی شبیه به بدن مرغابی مجسم شده است.

سلوکی

تصویر ۵۱

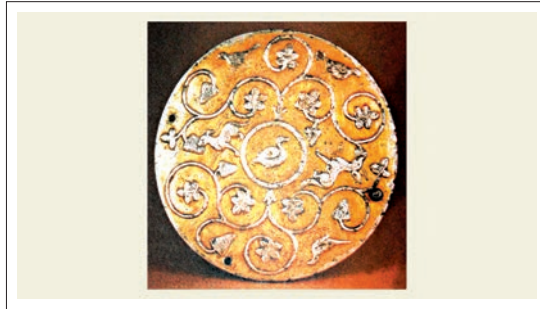
۵۱- پیکره عقاب از شوش و احتمالاً مفرغی است و بسیار طبیعت‌گرایانه مجسم شده. که با توجه به نفوذ هنر یونانی بسیار طبیعی است پاهای قوی عقاب و پنجه‌ها روی سطحی قرار گرفته‌اند و انتهای بال‌ها نیز روی

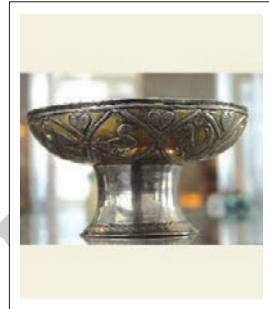
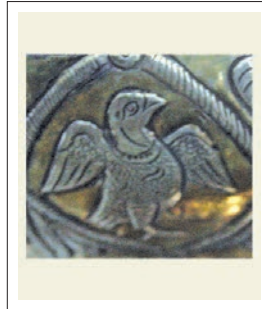
تصویر ۵۹

تصویر ۵۵

تصویر ۶۰

تصویر ۵۶

تصویر ۶۱

تصویر ۵۷

تصویر ۶۲

تصویر ۵۸

۵۹- عقاب با پنجه‌های قوی- فرم بدن و سر و پنجه و شکل بال و پرها بسیار دقت شده و با صراحت کار شده.
۶۰- نقره زراندود، در وسط ظرف مرغابی به تصویر درآمده و دور طرف سه پرنده شبیه به گنجشک، فرم‌های بدن طبیعت‌گرایانه است و در قسمت پرها به جزئیات دقت شده است.
۶۱- قسمتی از لباس خسرو پرویز در صحنه شکار گوزن، دو عقاب روبروی هم تصویر شده‌اند.
۶۲- بشقاب نقره زراندود، تصویری از یک عقاب با برجستگی اندک، فضای زمینه مدور بشقاب را پر کرده است. پرهای بدن، پاها و بال‌ها به تفصیل نشان داده شده‌اند.

۵۵- مهر ساسانی، سرهای طاووس
۵۶- ظرف نقره طلا کوب از مازندران
۵۷- طاووس در وسط ظرف مجسم شده. این شیوه طراحی طاووس مخصوص زمان ساسانی است، پرها به صورت قوس‌دار به سمت بالا آمده و در قسمت پاها و بال بیشتر به جزئیات دقت شده.
۵۸- در قسمت بالای ظرف دو طاووس روبروی هم به تصویر کشیده شده‌اند. و در قسمت پایین هم در سمت چپ و راست ظرف دوباره طاووس وجود دارد ولی با تفاوت پرها با طاووس‌های بالایی و تفاوت در نر و مادگی است.

۶۵- پارچه با نقش پرنده و دو خروس متقارن در مقابل درخت زندگی.

۶۶- پارچه با نقش پرنده و درخت زندگی، در مصر و از روی پارچه ساسانی یافته شده.

۶۷- تصویر پرنده با پاها و گردن بلند بر ظرف سیمین با طرحی دقیق و طبیعت‌گرایانه.

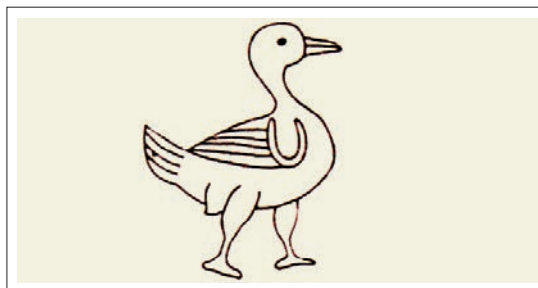
۶۸- نقش کبوتر بر پارچه، طرح به جز در قسمت پنجه‌ها طبیعت‌گرایانه نیست.

۶۹- نقش خروس بر ظرف سیمین.

۷۰- پرندگان آبی و طرح‌های گیاهی و ماه به عنوان طرح پارچه، به پرها به تفصیل پرداخته شده است. پرنده آبی روی لباس افراد رم دهنده که مقام پایین تری داشته‌اند دیده می‌شود. (ریاضی، ۱۳۸۲، ۴۳) در این دوره بسته به مقام فرد، مقام پرنده اساطیری طرح شده روی لباس فرد نیز مورد توجه بوده است

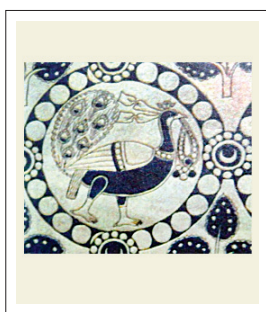
تصویر ۶۳

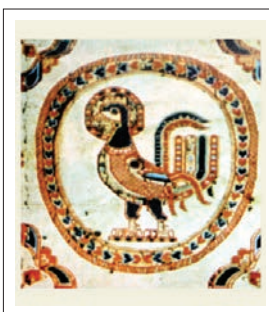
تصویر ۶۴

۶۳- قسمتی از پارچه با طرح خروس.

۶۴- نقش پرنده بر پارچه، بسیار طبیعت‌گرایانه طراحی شده به خصوص در قسمت سر و پاها.

تصویر ۷۲

تصویر ۷۱

تصویر ۷۳

تصویر ۷۲

۷۱- خروس با هاله‌ای بر سر، بروی پارچه، شکل خروس بسیار دقیق طراحی شده و در پنجه‌ها و پرها اغراق شده حالتی تزئینی دارد. با توجه به هاله دور سر به مقام اسطوره‌ای آن تاکید شده.

۷۲- نقش طاووس بر پارچه که بسیار دقیق طراحی شده و به پرها با جزئیات بیشتری پرداخته شده است. و با توجه به تزئینی بودن طاووس از نظر سمبلیک بسیار تزئینی هم در میان نقوش گیاهی و ماه نشان داده شده است.

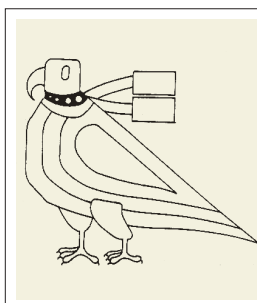
۷۳- نقش طاووس ماده از نیم‌رخ راست بر ظرف سیمین، مزین به مینا کاری که بسیار به جزئیات دقت شده و پرها به تفصیل نشان داده شده‌اند.

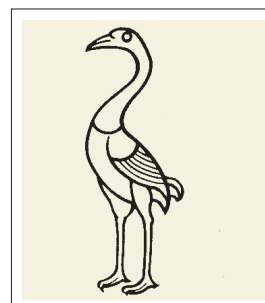
تصویر ۶۶

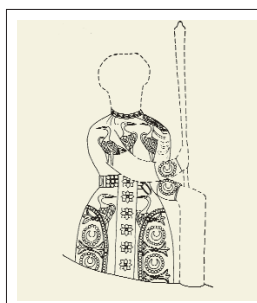
تصویر ۶۵

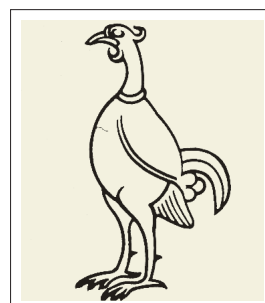
تصویر ۶۸

تصویر ۶۷

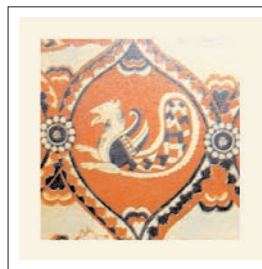
تصویر ۷۰

تصویر ۶۹

۷۴، ۷۵، ۷۶- سیمرغ با بدن شیر و بال روی ظرفی سیمین و نقش سیمرغ که دم طاووس و ناخن های تیز و سر سگ دارد بر پارچه ساسانی.

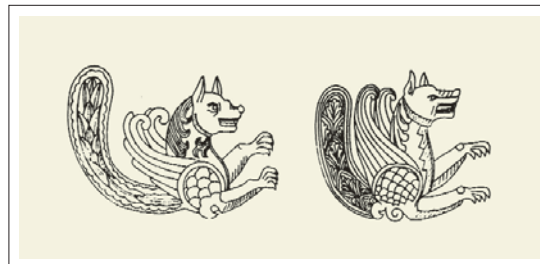
۷۷- ظرف نقره اواخر ساسانی، طرحها برجسته کاری شده زراندود به همراه جزییات کنده کاری شده، نقوش پرندگان تمام سطح داخلی ظرف را پوشانده اند. در دوران ساسانی به جز عقاب از نقش خروس و طاووس هم بسیار استفاده شده در حالی که در دوره های قبل استفاده از نقش خروس و طاووس معمول نبود. خروس به عنوان نشانه خوش اقبالی مورد استفاده قرار می گرفت. و این دو بسیار بر پارچه های ساسانی نقش بسته اند. به ویژه این که در این دوره بسته به مقام فرد، مقام پرنده اساطیری طرح شده روی لباس فرد نیز مورد توجه بوده است. و سیمرغ، موجود معروف اساطیری دوره ساسانی که نیمی پرنده و نیمی جانور بود نیز در این دوره مورد توجه قرار گرفته. هم چنین طراحی ها بسیار دقیق صورت گرفته و طبیعت گرایانه است و در قسمت پنجه ها و به خصوص پرها بیشتر به جزییات پرداخته شده و پرها به تفصیل نشان داده شده اند و نقوش پرندگان بیشتر در جهت تزیین و نشان دادن هنری شاهانه است.

تصویر ۷۵

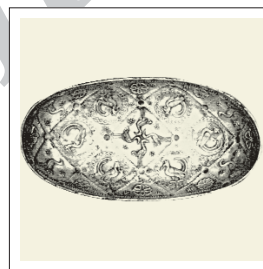
تصویر ۷۴

تصویر ۷۶

تصویر ۷۷-۱

تصویر ۷۷

پرندگان، معانی اساطیری، تمدن ها و دوره هایی که نقش شده اند (جدول شماره ۱)

سیلک، گیان، جیرفت، مارلیک، آدریجان، زیویه، هخامنشی، سلوکی، اشکانی، ساسانی	مظهر خرد، مظهر خدای آسمان، فرشته میانجی، پیک خورشید، پیام آور نیک بختی، شاه مرغان، علامت امپراطوری ایران در بیشتر مناطق ایران به طور بومی زیست می کند	عقاب (دارای مرتبه دنیوی و مینوی)
سیلک، شوش، گیان، ساوجبلاق، اسماعیل آباد قزوین، هخامنشی، ساسانی	مظهر روان، داوری ارواح مردگان	پرندگان آبی (دارای مرتبه دنیوی)
گیان، البته با توجه به زمان نقش شدن که ۴۰۰۰ ق. م است، نمی توان اسطوره های آریایی را در نقش شدنش مؤثر دانست	پیام آور نیکبختی، فرشته میانجی، زیرک ترین مرغان	کلاغ (دارای مرتبه دنیوی و مینوی)
ساسانی	مظهر خورشید، دشمن دیوان و جادوان، آتش بهرام را قداست می بخشد	خروس (دارای مرتبه دنیوی و مینوی)
ساسانی	تزیینات، تجمل، تکبر، جلال و شکوه، خود بینی، رستاخیز، زندگی توأم با عشق، زندگی درباری، زیبایی، سلطنت	طاووس (دارای مرتبه دنیوی)
ساسانی	بخشنده جاودانگی، مظهر آتش، فرشته نگهبان قوم سکا، نماینده خدای خدایان	سیمرغ (دارای مرتبه مینوی)

تصویر پرنده‌ای که در اکثر تمدن‌ها و نقش شده است از هزارهٔ ۴ ق. م تا قرن ۷ میلادی (جدول شمارهٔ ۲)

	<p>۱ هزاره ۴ ق. م تپه سلیک</p>		<p>۷ هزاره ۱ ق. م زیویه</p>
	<p>۲ هزاره ۳ ق. م گیان</p>		<p>۸ قرن ۹ ق. م سلیک</p>
			
	<p>۳ هزاره ۳ ق. م جیرفت</p>		<p>۹ قرن ۵ تا ۴ ق. م هخامنشی</p>
			
	<p>۴ هزاره ۳ ق. م آذربایجان</p>		<p>۱۰ قرن ۳ و ۴ ق. م سلوکی</p>

	<p>۵ اواخر هزاره ۲ ق. م مارلیک</p>		<p>۱۱ قرن ۱ و ۲ میلادی اشکانی</p>
	<p>۶ اواخر هزاره ۲ ق. م مارلیک</p>		<p>۱۲ قرن ۳ تا ۷ میلادی ساسانی</p>

◆ فهرست منابع

- ۱- بهار، مهرداد. بندهش. تهران: انتشارات توس، ۱۳۸۰.
- ۲- بیانی، ملک زاده. تاریخ مهر در ایران. تهران: انتشارات یزدان، ۱۳۶۲.
- ۳- جابر، گرترو. "سمبل" کتاب اول جانوران. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۰.
- ۴- دادور، ابوالقاسم. در آمدی بر اسطوره‌ها و نمادهای ایران و هند در عهد باستان. تهران: دانشگاه الزهرا، ۱۳۸۱.
- ۵- دویوکور، مونیک. رمزهای زنده جان. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۳.
- ۶- ریاضی، محمدرضا. طرح‌ها و نقوش لباس‌ها و بافته‌های ساسانی. تهران: انتشارات گنجینه هنر، ۱۳۸۲.
- ۷- صدر، هومن. ایران باستان (نگاهی به گنجینه موزه ملی ایران). تهران: انتشارات میراث فرهنگی، ۱۳۸۰.
- ۸- کوه نور، اسفندیار. بررسی نقوش نمادین یا سمبلیک در آثار هنرهای سنتی ایران. نشر نور حکمت، ۱۳۸۴.
- ۹- گیریشمن، رمان. ایران از آغاز تا اسلام. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۲.
- ۱۰- گانتز، سی. پل جنت. فلزکاری ایران. تهران: انتشارات گنجینه هنر، ۱۳۸۳.
- ۱۱- واندنبرگ، لویی. باستان‌شناسی ایران باستان. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۳.
- ۱۲- یاحقی، محمدجعفر. فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی. تهران: انتشارات سروش، ۱۳۷۵.

منابع تصاویر

- ۱- تصاویر ۵۶-۵۳-۵۲-۴۹-۴۸-۴۵-۴۴-۴۳-۴۲-۴۱-۴۰-۳۵-۳۴-۳۳-۳۲-۲۳-۲۲-۲۱-۲۰: عکاسی نگارنده از اشیای موجود در موزه ایران باستان.

◆ نتیجه‌گیری

در آثار تپه سیلک ترسیم فرم پرندگان بیشتر به طبیعت نزدیک است. در آثار مربوط به شوش از خطوط افقی و عمودی ساده در نقش‌کردن پرنده استفاده شده و بیشتر نقش پرندگان آبی را می‌بینیم. در تصویر پرندگان تپه گیان و تپه حصار مانند سیلک و شوش فرم کلی بدن پرنده را می‌بینیم و به جزئیات پرداخته نشده است. در دوره هخامنشی در نقش‌کردن پرنده به جزئیات دقت شده و بیشتر از نقش عقاب به عنوان نماد اقتدار و همچنین پرندگان آبی استفاده شده است. پرنده در هنر سلوکی با توجه به نفوذ هنر یونانی بسیار طبیعت‌گرایانه مجسم شده است. با توجه به تصویر کردن طاووس، خروس، سیمرغ در زمان ساسانیان، هم چنین عقاب که در اکثر تمدن‌ها تصویر شده، و موارد استفاده از نقوش پرنده مثل پرندگانی که روی لباس‌های ساسانیان نقش می‌بسته. بسته به مقام فرد، مقام اسطوره‌ای پرنده مورد استفاده نیز متفاوت بوده است. (سیمرغ بر لباس شاه، پرنده‌های تزئینی بر لباس خدمه، پرنده‌های آبی بر لباس افراد رم‌دهنده) پی می‌بریم که نقوش پرنده به جز الگو گرفتن از طبیعت اطراف، پشتوانه اساطیری داشته‌اند. عقاب، با توجه به این که به طور بومی در ایران زیست می‌کند و در اساطیر نیز جایگاهی بلند مرتبه دارد بیشتر از سایر پرندگان تصویر و مجسم شده است. با توجه به نمونه‌های جمع آوری شده و به ویژه مشاهده تصاویر عقاب به عنوان نمونه، که بیشتر از سایر پرندگان مورد استفاده قرار گرفته، نقوش واشکال پرنده در هنر ایران باستان جز در برخی موارد به طبیعت نزدیک است.

۱۳۸۲. طرح‌ها و نقوش لباس‌ها و بافته‌های ساسانی. تهران: انتشارات گنجینه هنر.
۷- تصاویر ۷۷-۷۴-۷۳-۶۲-۶۰-۵۹-۵۸-۵۷: گانتر، سی. پل جنت. ۱۳۸۳. فلزکاری ایران. تهران: انتشارات گنجینه هنر.
تصاویر ۶۹-۶۸-۶۷-۶۶-۶۵-۵۵-۵۰-۲۰-۱۹-۱۸-۱۷-۱۵-۱۴-۱۳-۱۲-۸: تذهیبی، مسعود. فریده، شهبازی. ۱۳۸۷. نقشمایه‌های ایرانی. تهران: انتشارات سروش.
۸- تصاویر ۴۷-۴۶: دادور، ابولقاسم. ۱۳۸۱. درآمدی بر اسطوره‌ها و نمادهای ایران و هند در عهد باستان. تهران: دانشگاه الزهرا.

۲- تصاویر ۳۱-۳۰-۲۹-۲۸: ماهنامه پژوهشی خبری آینه خیال" کشفیات باستان شناختی جیرفت مقالاتی از پژوهشگران ایرانی و خارجی آذر ۱۳۸۶. شماره ۳. صفحه ۶۶-۸۲-۸۱.
۳- تصاویر ۲۷-۲۶-۲۵-۲۴-۱۶-۵-۴-۳-۱: طراحی نقوش اشیا واقع در موزه ایران باستان.
۴- تصاویر ۱۱-۱۰-۹-۷: نقش بسته بر جام‌های سفالین شوش واقع در موزه‌های لوور و بریتانیا و ایران باستان (طراحی از تصاویر).
۵- تصاویر ۳۹-۳۸-۳۷-۳۶: صدر، هومن. ۱۳۸۰. ایران باستان (نگاهی به گنجینه موزه ملی ایران). تهران: انتشارات میراث فرهنگی.
۶- تصاویر ۷۶-۷۵-۷۲-۷۱-۷۰-۶۴-۶۳-۶۱-۵۴: ریاضی، محمدرضا.

Archive of SID

